

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ АКТИВІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗАСАД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

ON THE NEED TO INTENSIFY SCIENTIFIC RESEARCH RELATED TO THE CRIMINAL PROCEDURAL PRINCIPLES OF CRIME PREVENTION

Топчій В.В., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
директор

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Колб О.Г., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу

Державний податковий університет

Ковальчук В.С., начальник відділу ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань
та інформаційно-аналітичної роботи

Волинська обласна прокуратура

У даній науковій статті здійснено аналіз законодавчих та доктринальних джерел, пов'язаних зі змістом правового забезпечення так званої слідчої профілактики у ході кримінальних проваджень, а також доведена необхідність активізації наукової діяльності з означеного питання. Зокрема, встановлено, що у зв'язку з відміною у 2012 році при прийнятті нового Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України правового інституту «причин і умов злочинності», знизився рівень запобігання та протидії рецидивній злочинності (ст. 34 Кримінального кодексу (КК)), а також виникла об'єктивна потреба щодо нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінант, які сприяють вчиненню зазначеного суспільно небезпечного явища.

Виходячи з цього, доведено, що у цьому аспекті ключову роль мають відіграти науковці, у працях яких формуються доктринальні підходи, спрямовані на удосконалення правових засад кримінально-процесуальної діяльності, у тому числі з питань запобігання кримінальним правопорушенням. Така позиція ґрунтується на нормах матеріального права (ст. ст. 1, 50 КК), а також на тих практичних проблемах, які виникають у ході їх реалізації у кримінальному процесі. Звернута з цього приводу увага й на той юридичний факт, що серед завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК) не закріплено таке із них, яке визначено у КК та стосується запобігання злочинам. Саме зазначена правова прогалина й виступає на сьогодні однією з детермінант, яка спричинює та обумовлює вчиненню рецидивних кримінальних правопорушень, рівень яких у загальній структурі злочинності складає щорічно більше 20% і має стійку тенденцію до збільшення з огляду кількісно-якісних показників оцінювання даного суспільно небезпечного явища.

Враховуючи вказані аспекти кримінально-процесуальної діяльності, констатовано, що активізація наукових розробок з питань слідчої практики є об'єктивно обумовлена потребою сьогодення.

Ключові слова: кримінально-процесуальна діяльність, слідча профілактика, запобігання кримінальним правопорушенням, рецидивна злочинність, кримінальне провадження, учасники кримінального провадження.

In this scientific article, an analysis of legislative and doctrinal sources related to the content of the legal support of the so-called investigative prevention in the course of criminal offenses was carried out, as well as the need to intensify scientific activity on this issue was proven.

In particular, it was established that in connection with the abolition in 2012 of the adoption of the new Criminal Procedure Code (CPC) of Ukraine of the legal institute "causes and conditions of crime", the level of prevention and countermeasures against recidivism decreased (Article 34 of the Criminal Code (CPC)), as well as there was an objective need to neutralize, block, eliminate, etc. determinants that contribute to the occurrence of the specified socially dangerous phenomenon.

Based on this, it has been proven that in this aspect the key role should be played by scientists, in whose works doctrinal approaches are formed, aimed at improving the legal foundations of criminal procedural activity, including issues of prevention of criminal offenses.

This position is based on the norms of substantive law (Article 1, 50 of the Criminal Code), as well as on those practical problems that arise during their implementation in the criminal process. In this regard, attention was also drawn to the legal fact that among the tasks of criminal proceedings (Article 2 of the Code of Criminal Procedure) one of them, which is established in the Criminal Code and concerns the prevention of crimes, is not enshrined.

It is the specified legal gap that is currently one of the determinants that causes and conditions the commission of recidivist criminal offenses, the level of which in the general structure of crime is more than 20% annually and has a steady tendency to increase in view of the quantitative and qualitative indicators of the assessment of this socially dangerous phenomenon.

Taking into account the specified aspects of criminal procedural activity, it has been established that the intensification of scientific developments on the issues of investigative practice is objectively determined by the needs of today.

Key words: criminal procedural activity, investigative prevention, prevention of criminal offenses, repeat crime, criminal proceedings, participants in criminal proceedings.

Постановка проблеми. Як свідчить офіційна статистика, щорічно в Україні зростає рівень рецидивних кримінальних правопорушень, однією із складових яких є пенітенціарна злочинність. При цьому серед детермінант, які сприяють зазначеному суспільно необхідному явищу, особливе місце займають існуючі у зв'язку з цим правові прогалини і колізії [1, с. 271–281], що стосуються, зокрема, закріплення у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України обов'язку для суб'єктів сторони обвинувачення (ст. ст. 36–41 Кримінального процесуального кодексу (КПК)) виявляти причини і умови виникнення кримінальних правопорушень, включаючи й сферу виконання покарань.

Додатковим аргументом з цього приводу виступають кримінально значущі показники рецидивної та пенітенціарної злочинності, які мали місце на протязі 2013–2023 рр. Так, у 2013 році (першому звітному періоді з часу прийняття нового КПК) у структурі всіх кримінальних правопорушень (всього було зареєстровано 563 тис. 560 таких суспільно небезпечних діянь) рецидив злочинів склав 62 тис. 625 (29,3% у загальній кількості кримінальних правопорушень) [2]. При цьому в абсолютних цифрах пенітенціарна злочинність складала у 2013 році 400 кримінальних правопорушень (у розрахунку на 1 тис. засуджених, які відбували покарання у виді позбавлення волі, – 5,13 таких випадків) [3, с. 3–4] або менше

1% у структурі рецидивних кримінальних правопорушень. Натомість у 2022 році із 362 тис. 636 зареєстрованих кримінальних правопорушень 31 тис. 499 припадало на рецидивну злочинність (22,7% у загальній структурі вказаних суспільно небезпечних діянь) [2]. При цьому у кримінально-виконавчих установах закритого типу, в яких відбували покаяння засуджені до позбавлення волі, мало місце 289 пенітенціарних злочинів (знову ж таки, менше 1% у загальній кількості рецидивних проявів в Україні) [4].

Суттєво не змінилися зазначені показники й у 2023 році [2], хоча і в попередніх періодах і у сьогодні не знайшли свого відображення в офіційній статистиці ті явища і процеси кримінального змісту, які носять так званий латентний (прихований) характер, що теж можна віднести до детермінант, які сприяють вчиненню пенітенціарних кримінальних правопорушень. Крім цього, в ЄРДР відсутні також відомості про вчинення кримінальних правопорушень на територіях, окупованих російською федерацією (у Донецькій, Луганській, Херсонській та інших областях), що, без сумніву, слід враховувати при оцінці кількісно-якісних показників злочинності в Україні. Більш того, як показує практика, досить суттєво впливає на детермінацію пенітенціарної злочинності щорічно зростаюче вчинення кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань персоналом ДКВС України. Зокрема, якщо у 1991 році з боку цих осіб було зареєстровано тільки 19 злочинів [5, с. 22], то вже у 2016 році (остаточному оформленні та підпорядкуванні органів і установ виконання покарань Міністерству юстиції України) – 102 кримінальні правопорушення [6, с. 12–14]. І, що характерно та суспільно небезпечно – зазначені негативні тенденції щорічно до зростання кількості вчинених персоналом ДКВС України кримінальних правопорушень мали місце й на протязі 2017–2022 рр. [4].

Таким чином, слід констатувати, що в наявності складна прикладна проблема, яка має бути вирішена й на доктринальному (науковому) рівні у силу її актуальності, теоретичної та практичної значущості, що, у свою чергу, обумовлена необхідністю закріплення на законодавчому рівні обов'язку для органів дізнання, досудового розслідування та суду щодо виявлення у ході кримінального провадження причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, включаючи й сферу виконання покарань України, та невідкладного вжиття заходів, спрямованих на їх усунення, нейтралізацію, блокування тощо.

Стан досліджень. Саме у такому напрямі у сьогодні працюють вітчизняні науковці та спрямовані відповідні державні програми з означених питань. Зокрема, досить предметно проблеми детермінації злочинності розробляють такі учені, як: А. М. Бабенко, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головін, В. К. Гришук, Л. М. Давиденко, О. М. Джу́жа, О. О. Дудоров, О. О. Житник, М. В. Карчевський, Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, Т. В. Корнякова, О. М. Литвак, Г. В. Мальяр, М. І. Мельник, М. І. Мичка, Є. С. Назимко, Ю. В. Нікітін, О. П. Рябчинська, А. В. Савченко, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, В. І. Шакун та ін. Поряд з цим, варто зазначити, що досі на монографічному рівні кримінально-процесуальні засади запобігання правопорушенням не виведені, що актуалізує необхідність активізації теоретичної розробки з означених питань, а також визначає теоретичне і практичне значення даної наукової статті.

Виклад основних положень. Як показали результати вивчення наукової літератури, діяльність учених з питань, що стосуються кримінально-процесуальних засад запобігання злочинності, якщо за основу взяти правовий критерій регулювання цього виду суспільної діяльності, у сучасній історії України (1991–2023 рр.), можна умовно поділити, на два періоди, а саме: а) 1991–2012 рр., коли вказаний напрям суспільних відносин забезпечувався нормами КПК, який був прийнятий ще у радянську епоху функціонування суб'єктів і учасників кримінального про-

цесу; б) 2013–2023 рр., на протязі якого предмет даного дослідження лежав у площині діяльності та реалізації норм прийнятого у 2012 році нового КПК.

Знову ж таки, якщо виходити з аналізу кримінально-процесуального законодавства України, яке діяло до прийняття у 2012 році зазначеного Кодексу, то варто у зв'язку з цим зауважити, що у ньому були чітко визначені основи запобіжної діяльності, яка мала реалізовуватись у вказаній галузі суспільних відносин відповідними суб'єктами. Зокрема, відповідно до положень ст. 23 КПК 1960 року, органи дізнання (поняття та повноваження яких були закріплені в ст. ст. 101, 103 даного Кодексу), слідчі (ст. ст. 102, 114 цього Кодексу) та прокурори (ст. 25 Кодексу) зобов'язані були виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню злочину. Більш того, як це витікало зі змісту ст. 23-1 КПК 1960 року, на вказані суб'єкти кримінального процесу був покладений також обов'язок вносити відповідне письмове подання щодо усунення виявлених причин і умов вчинення злочину, яке носило обов'язковий для виконання характер для тих фізичних і юридичних осіб, на адресу яких воно спрямовувалось.

У свою чергу, суд у таких випадках мав виносити окрему ухвалу (постанову) (ст. 23-2 КПК) щодо нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінант, які сприяли вчиненню злочину. Такий законодавчий підхід, як встановлено у ході даного наукового пошуку, ґрунтувався на відомій в Україні [7, с. 183–200] та за кордоном [8, с. 262–267] теорії детермінації злочинності, яка, у свою чергу, використовувалась як ученими-кримінологами, так і фахівцями кримінально-процесуального права для розробки методологічних та прикладних засад для удосконалення правового механізму з означеної проблематики.

Як показали результати вивчення наукових джерел, досить активно та продуктивно у цей час працювали такі кримінологи, як: В. В. Голіна, який розробив доктринальні основи спеціально-кримінологічного запобігання злочинності; О. М. Костенко, який у своїх працях обґрунтував необхідність врахування у детермінаційному комплексі причин і умов злочинності, волі та свідомості винної особи (вивів так звану теорію «натуралізму»); О. М. Литвак, який у своїх працях обґрунтував необхідність забезпечення у змісті злочинної діяльності державного контролю за злочинністю, включаючи й у сфері кримінального процесу; В. О. Туляков, який довів потребу у причинному механізмі та запобіжній спрямованості щодо подолання детермінант злочинності враховуючи поведінку потерпілих від різноманітних суспільно небезпечних діянь та інші відомі на той час і в сьогодні науковці [9, с. 344–356]. При цьому, в контексті предмета цієї наукової розробки, звертають на себе увагу доктринальні праці кримінологів пенітенціарного напрямку, які також приймали участь у розробці кримінально-процесуальних засад запобігання правопорушенням у сфері виконання покарань України, а саме – це праці: І. Г. Богатирьова, який сформулював теоретично-прикладні засади кримінально-виконавчої та запобіжної діяльності нині діючих в Україні замість кримінально-виконавчих інспекцій уповноважених органів пробації; А. Х. Степанюка, який розробив науково обґрунтовані принципи процесу виконання – відбування покарань, що склали основу тих із них, що закріплені у ст. 5 КВК, у тому числі щодо запобігання злочинам; ін. учені [9, с. 357–359].

Та, попри все, найбільш предметно та цілеспрямовано, з огляду предмета цієї наукової статті, у першому досліджуваному в ній періоді (1991–2012 рр.) працювали такі кримінологи, як О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко, які ввели у науковий обіг термін «протидія злочинності» та тісно пов'язали його реалізацію на практиці, включаючи й в кримінально-процесуальній діяльності. Зокрема, зазначені науковці у зміст терміну «протидія злочинності» включили два діалектично взаємозв'язані та взаємодіючі поміж собою аспекти, а саме: «кримінально-правовий» (у межах якого і реалізуються кримінально-процесуальні заходи щодо

запобігання суспільно небезпечним і караним діянням) та криминологічний (сутність якого виражалась в усуненні детермінант, які спричинювали та обумовлювали вчинення тих чи інших злочинів) [10, с. 89].

Саме на теоретично обґрунтованих положеннях щодо змісту протидії злочинності О. М. Бандурки та Л. М. Давиденка, а також інших учених (О. О. Бандурки; О. Г. Кальмана; О. М. Литвинова та ін.) були у той час сформульовані назви та окремі норми законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів (наприклад, Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр.; Законів України «Про запобігання та протидію корупції» та «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом»; ін.).

Проте, на відміну від авторів теорії «протидії злочинності» у I досліджуваному у цій науковій розробці періоді (1991–2012 рр.) домінуючою на теоретичному, законодавчому та правозастосовному рівнях залишалась позиція учених, які вважали, що діяльність щодо запобігання злочинам є більш широкою за змістом і об'ємом, ніж вказана вище теорія. Більш того, на їх переконання (і варто з цим погодитись), запобігання включає у себе і протидію злочинності, позаяк остання (як «дія на дію») є невід'ємним елементом першої [7, с. 322–323].

По такому шляху, зокрема, пішов законодавець України, який у переважній більшості у нормативно-правових актах вживає термін «запобігання злочинам» (ст. 1 КК; ст. ст. 1, 104 КВК, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»; ін.).

Поряд з цим, варто констатувати, що кримінально-процесуальні засади запобігання злочинності, включаючи й у сфері виконання покарань України, у I періоді (1991–2012 рр.) даного дослідження на правозастосовному рівні також реалізовувались безпроблемно та малоефективно. Так, тільки на протязі 1991–2000 рр. суди винесли відповідно до положень КПК лише 3,2% постанов від усіх прийнятих рішень, які стосувались виявлених причин і умов вчинення злочинів [11, с. 11–12]. При цьому про заходи, які були вжиті за зазначеними окремими ухвалами судів, надійшло тільки 63,0% відповідей від кількості спрямованих на виконання відповідним фізичним та юридичним особам таких рішень [11, с. 11–12].

Суттєво не змінилась ситуація з означеного питання і в подальші роки, а саме: – у 2001 році кількість окремих ухвал щодо усунення виявлених у ході судового розгляду кримінальних справ причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів, склала у загальній структурі судових рішень лише 4,2%, а виконаних у зв'язку з цим ухвал тільки 64,0% від прийнятих судом [12, с. 19].

Ця ж тенденція зберіглась аж до 2012 року, коли замість КПК 1960 року був прийнятий КПК 2012 року. Так, у 2012 році з метою усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, суди постановили 6,2 тис. окремих ухвал або 3,2% від усіх розглянутих кримінальних справ [13, с. 26].

Отже, виходячи з отриманих результатів даного дослідження, можна констатувати, що у I періоді (1991–2012 рр.)

діяльність суб'єктів кримінального процесу, які представляли сторону обвинувачення, а також судів фактично була зведена до протидії злочинності, а не до її запобігання у формі винесення окремих постанов і ухвал, як це передбачалось на той час чинним кримінально-процесуальним законодавством України, та мало на меті усунення, блокування, нейтралізацію детермінант, які сприяли вчиненню конкретно взятого злочину.

Це, як видається, можна віднести до однієї з особливостей запобіжної діяльності в умовах дії на території України КПК зразка 1960 року.

У свою чергу, до іншої особливості такого ж характеру варто віднести той факт, що на відповідні учасники кримінального судочинства (органи дізнання, слідчих, прокурорів та суддів) на законодавчому рівні було покладено правовий обов'язок щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів, за невиконання якого були передбачені визначені у законі види юридичної відповідальності.

Натомість (і це можна назвати ще однією особливістю запобіжної діяльності того періоду), за невиконання зазначених у КПК функцій, як правило, до такої відповідальності ні суб'єкти досудового розслідування (дізнавачі, слідчі та прокурори), ні судді не притягувались.

Таким чином, у I періоді даного дослідження (1991–2012 рр.) на правозастосовному рівні фактично було створено відповідні детермінанти кореляційного спрямування, які сприяли не включення у КПК 2012 року тих правових норм, які б зобов'язували б учасників сторони обвинувачення та суддів виявляти причини і умови вчинення конкретного злочину та вживати необхідні (у межах закону) заходи, спрямованих на їх усунення, блокування, нейтралізацію тощо.

Крім цього, така «бездіяльність» суб'єктів кримінального процесу не тільки сприяла все частішому застосуванню на законодавчому рівні в Україні терміну «протидія» замість «запобігання кримінальним правопорушенням» (такий підхід, зокрема, застосовано в ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», а також «посилила» своєрідним способом позиції тих представників теорії, яка пов'язана з протидією злочинності, та, у свою чергу, підвищила рівень наукових дискусій з означеної тематики досліджень.

Висновок. Отже, отримані у ході даного дослідження результати аналізу наукової літератури, законодавчих та інших нормативно-правових актів, а також практики їх реалізації, включаючи у судах України та Європейського суду з прав людини, дозволяють констатувати, що не дивлячись на відсутність у чинному кримінально-процесуальному законодавстві чітких правових норм, які пов'язані з необхідністю встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, детермінація усіх без винятку суспільних явищ і процесів у виді їх спричинення, обґрунтування і кореляції, зобов'язує й на рівні розгляду кримінального провадження встановлювати ті детермінанти, що породили і розвинули злочинну мотивацію винної особи, та в кінцевому підсумку, привели її до вчинення кримінального правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина Харків : Право, 2014. 368 с.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування*. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282
3. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2013 році: інформ. бюлетень. Київ: Державна пенітенціарна служба, 2014. 76 с.
4. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2022 році: матеріали Колегії Міністерства юстиції України, 2023. 43 с.
5. Деякі показники діяльності установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1991 році : інформ. бюлетень. Київ : Головне управління виконання покарань МВС України, 1992. 28 с.
6. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році. Київ : Департамент Державної кримінально-виконавчої служби України, 2017. 34 с.

7. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
8. Шнайдер Ганс Йоакім. Кримінологія: Berlin/Boston : DeGruyter, 2021, Ber, Reprint 2021. URL: <https://portal.dnb.de/opac/showFullRecord?currentResultId=%22120744996%22%26any¤tPosition=0>.
9. Довідник про автореферати виконаних в Україні за 1991-2008 роки дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата юридичних наук / укл.: В. К. Гришук, Б. О. Кириш, О. Ф. Паська. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 472 с. 24.
10. Бандурка О. М., Давиденко Л. М. Злочинність в Україні: причини та протидія: монографія. Харків: Держ. спец. вид-во «Основа», 2003. 368 с. 28.
11. Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990–2000 рр. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 1/(29). С. 12–26.
12. Аналіз роботи суддів загальної юрисдикції в 2001 р. за даними судової статистики. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 4/(32). С. 15–25.
13. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2012 р. (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2013. № 6/(154). С. 20–41.